

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ (XVII–XIX СТОЛІТТЯ)

Дігтяр Р.В.,
аспірант,

ВНЗ «Державний університет інфраструктури та технологій»,
м. Київ

ORCID: 0000-0001-8000-2548

e-mail: d1r1v000@gmail.com

Дігтяр Р.В. Історико-правові аспекти державотворення в Україні (XVII–XIX століття).

У статті спектрально досліджено проблеми українського державотворення в надзвичайно складні для України періоди, а саме часи знищення Гетьманщини російськими царями, запровадження суворих заборон для українського населення щодо використання української мови та будь-яких проявів української національної ідеї. Проаналізовано історичний вплив Переяславського договору 1654 року на подальший розвиток України, а також з позицій сучасності подається історико-правова оцінка укладених українськими гетьманами угод з царською владою росії щодо приєднання України до складу імперії. Виокремлено історичне значення Конституції Пилипа Орлика 1710 року, проаналізовано положення цього документа щодо загальних підходів до побудови української держави. Подається історико-правова оцінка діяльності колаборантів з числа козацької старшини, які своїми діями сприяли зниженню національної активності на напрямках укріплення української державності.

Досліджено окремі аспекти участі української інтелігенції та молодіжних організацій в заходах з протидії насаджувannya російських традицій і порядків в усіх сферах життєдіяльності українського народу. На підґрунті опрацьованого наукового доробку українських вчених та політиків різних історичних періодів узагальнено підходи щодо розуміння сутності та спрямування процесів, пов'язаних з організацією непокори тотальній русифікації українського населення.

Проаналізовано історичне значення впливу Туреччини на становлення української державності (йдеться про події 1669 і 1711 років, коли за сприяння Туреччини росія і Польща змушені були визнати незалежність Української держави).

Подається авторський коментар до наведених цитат науковців, висловлюються судження щодо ефективності участі в процесах звільнення України від експансійних дій російського царату в достатньо тривалий історичний період.

Ключові слова: українська держава, українська державність, українська нація, національне державотворення, українське державотворення, економічна політика, право.

Dihtyar R.V. Historical and legal aspects of state formation in Ukraine (XVII–XIX centuries).

The article spectrally examines the problems of Ukrainian state-building in extremely difficult periods for Ukraine, namely the times of the destruction of the Hetmanship by the Russian tsars, the introduction of strict bans for the Ukrainian population regarding the use of the Ukrainian language and any manifestations of the Ukrainian national idea. The historical influence of the Treaty of Pereyaslav in 1654 on the further development of Ukraine is analyzed, as well as a historical and legal assessment of the agreements concluded by the Ukrainian hetmans with the tsarist authorities of Russia regarding the accession of Ukraine to the empire is presented from the standpoint of modernity. The historical significance of the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710 is highlighted, the provisions of this document regarding general approaches to building the Ukrainian state are analyzed. A historical and legal assessment of the activities of the Cossack elders' collaborators, who by their actions contributed to the decline of national activity in the areas of strengthening Ukrainian statehood, is presented.

Some aspects of the participation of the Ukrainian intelligentsia and youth organizations in measures to counter the inculcation of Russian traditions and orders in all spheres of life of the Ukrainian people

have been studied. Approaches to understanding the essence and direction of processes related to the organization of disobedience to the total Russification of the Ukrainian population are summarized on the basis of the elaborated scientific work of Ukrainian scientists and politicians of various historical periods.

The historical significance of Turkey's influence on the formation of Ukrainian statehood is analyzed (it concerns the events of 1669 and 1711, when with the help of Turkey, Russia and Poland were forced to recognize the independence of the Ukrainian state).

The author's comment on the cited quotations of scientists is presented, judgments are expressed regarding the effectiveness of participation in the processes of liberating Ukraine from the expansionist actions of the Russian Tsar in a sufficiently long historical period.

Key words: Ukrainian state, Ukrainian statehood, Ukrainian nation, national state formation, Ukrainian state formation, economic policy, law.

Постановка проблеми. До сьогодні залишаються дискусійними історико-правове значення окремих подій та роль видатних постатей у процесах розбудови української держави. Науковцями не досягнуто однотайного розуміння у підходах до оцінки історичного значення Переяславського договору 1654 року, а також історико-правових наслідків діяльності української суспільної верхівки на шляху побудови незалежної української держави.

Стан опрацювання. До питань історико-правового аналізу етапів українського державотворення долучалися М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, В. Кучабський, В. Липинський, В. Новицький, С. Подолинський, В. Потульницький, С. Томашівський, І. Франко, Т. Шевченко та ін. Серед сучасних науковців цієї проблематикою цікавились Балинська О.М., Бандурка О.М., Бойко І.Й., Оніщенко Н.М., Пеленський Я., Плохій С., Слабченко М., Субтельний О., Терещенко О.М., Терлюк І.Я., Усенко І.Б., Флис І.М., Чумаченко В.А. та ін.

Метою статті є здійснення авторського аналізу ключових подій XVII–XIX ст., пов'язаних з провадженням діяльності щодо побудови української незалежної держави, а також ролі окремих історичних постатей у процесах українського національного державотворення.

Виклад основного матеріалу. Історико-правовий аналіз державотворчих процесів в Україні кінця XVII–XIX ст. засвідчують про наявність різних соціально-політичних та індивідуально-особистісних підходів у боку як організованих утворень національно-орієнтованих представників інтелігенції, так і окремих історичних персоналій до розуміння мети і завдань творення в Україні самостійної і незалежної держави. Беззаперечний вплив на формування підходів до визначення поточних і кінцевих орієнтирів на шляху українського державотворення справили також соціально-політичні та економічні умови, оскільки перші ознаки краху державно-територіальних утворень, які сформувалися на підґрунті поневолення інших націй завдяки військовій силі, проявилися ще в 1830–1840 рр. Це означало, що імперії поступово втрачали політичний контроль над іншими націями, які територіально перебували під їх (імперською) владою. Водночас відчувалося послаблення тиску на Україну з так званих центрів (московії та Австро-Угорщини), а саме на економічну, соціальну та культурну сфери життя українського народу. За таких умов мається достатньо офіційних відомостей (архівних документів, наукових досліджень) про періоди становлення української нації та розвитку національної ідеї. Однак, серед науковців не досягнуто узгодженого розуміння щодо початку і перебігу подій, пов'язаних з самоусвідомленням українцями себе нацією. Дискусійним залишається питання щодо конкретних років виникнення організованих осередків спротиву колоніально-імперському гніту з боку будь-кого. У цьому зв'язку доцільно дослухатися висновків І. Кривецького, який зазначає, що «ця традиція (українського державотворення) червоною ниткою, більш чи менш міцною, тягнулася через усю стару українську історіографію XII–XVIII вв...» [1].

Такий висновок науковця кореспондується з результатами досліджень Д. Донцова, публіциста, політичного діяча, історика. У своїх працях науковець стверджує, що ідея української держави не є новою, не є штучно сконструйованою в нові часи для біжучих політичних цілей...» [2, с. 7-8]. Отже, поточним узагальненням зі сказаного є те, що український народ завжди прагнув до створення своєї, незалежної і самостійної держави. Націотворчі на національно-державні цілі щодо справжньої самостійності України практично ніколи не згасали, а боротьба за їх досягнення тривала постійно з певною циклічністю: то спостерігалось піднесення, то відбувався занепад. Але після відносного короткого політичного затишшя в українському державотворенні наставали часи ще більш активної непокори будь-якому національному поневоленню.

За таких умов доцільно розширити темпоральне коло наукової розвідки, що сприятиме максимальному охопленню основних подій, діяльності конкретних організованих утворень, у тому числі окремих персоналій, та їх політико-соціальне значення для становлення української національної ідеї самовизначення та незалежності. Перш за все, для коректного розуміння історико-правового середовища, в якому відбувалося формування української національної ідейності, необхідно проаналізувати соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні в конкретні історичні періоди. Так, наприкінці XVII – початку XVIII століть в міжнародному становищі України відбулися епохальні події, результатом чого стало визнання самостійності України. Говоримо про події 1669 і 1711 років, коли за сприяння Туреччини росія і Польща змушені були визнати незалежність Української держави. Проте, головною причиною таких дій з боку Туреччини стало не бажання якось сприяти самостійному розвитку України як незалежної держави, тобто переслідувала власні політико-економічні інтереси: у такий спосіб Туреччина в особі України мала в планах отримати союзника проти росії і Польщі.

Водночас, не дивлячись на вектор спрямування, прийняті турецькою владою рішення позитивно відобразилися на загальному соціально-політичному тлі формування української ідеї в прагненні українського народу до здобуття справжньої свободи в самостійній і незалежній державі. Така ситуація тривала до середини XVIII століття. Для фахового історико-правового оцінювання суспільно-політичних наслідків таких дій повторно звертаємося до наукового доробку Д. Донцова. Науковець у згаданій вище праці зазначає, що всі зусилля противників росії мали єдину мету – створити воєнні союзи за участю України для її (росії) ослаблення, щоб не допустити подальшого захоплення нею країн Західної Європи. Адже впродовж всієї відомої історії росія вела себе агресивно, використовуючи будь-які приводи для загарбання чужих територій.

Подальшу наукову розвідку поведемо дещо з інших підходів, а саме з позицій сучасності проаналізуємо історико-політичне значення укладеного Б. Хмельницьким акту від 17 січня 1654 року про з'єднання з московією. Як вбачається з теперішньої міжнародно-політичної ситуації, такі рішення Гетьмана і його старшини стали фатальною помилкою, адже формально Україна стала васалом московії з усіма загрозами щодо свого існування не тільки як самостійна держава, а нависла небезпека тотального знищення всього українства не залежно від віку, статі, віросповідання тощо. З позицій офіційної росії українець – це людина, яка не має права на життя як таке і має бути знищена. Проте, історія розсудила по-іншому, віддавши належне кожному з підписантів Березневих статей 1654 року (Переяславський договір): Україні – довічну славу й повагу серед інших народів світу, росії – довічне тавро держави-агресора і спонсора тероризму.

Разом з тим, ігноруючи формальну прихильність правлячої еліти до російського царату, український народ не визнавав московітських ставлеників і російського духовенства, постійно влаштував акти непокори. З іншого боку, українська владна верхівка не хотіла поривати зв'язків з російськими царями, і, не дивлячись на те, що за своєю сутністю Переяславський договір був ворожим і принизливим для України, його двічі відновлювали (1659 і 1728 рр.). Фактично даний договір відіграв до 1734 року роль конституції незалежної української держави.

Проте, історики, правники, літератори, політики та інші прогресивно налаштовані представники української інтелігенції не хотіли змиритися з своїм становищем рабів і продовжували вести діяльність з відновлення справжньої української державності на умовах повної незалежності та самовизначення. У таких історико-політичних умовах з'явилися союзи, товариства, гуртки тощо, які, об'єднуючи представників українського населення різних вікових груп і територій проживання, вели активну роботу за звільнення України від московського поневолення, відстоюючи справжню українську незалежну державу.

Один із перших вітчизняних історіографів М.І. Костомаров, який досліджував проблеми історії й теорії державного будівництва в Україні, зазначав, що республіканське правління, безперечно, є найкращим, найбажанішим ладом людського суспільства, але воно поседується тільки з тим, що є найкращого в людстві, – з рівноправ'ям, громадською енергією, чесністю та прагненням до освіти» [3, с. 154]. Науковець високо оцінював добу козаччини, в якій яскраво проявилися творчі сили українського народу, що прагнув створити для свого життя такі умови, які він вважав найкращими, близькими до ідеальних.

В.А. Потульніцький, оцінюючи історико-правове та наукове значення дослідницької діяльності М.І. Костомарова, висловлюється про те, що ним «уперше застосовано при дослідженні процесів державного життя українського народу наукові методи аналізу та наукові концепції тих

шкіл, які вже існували і здобули визнання в європейській науці» [4, с. 9]. Вважаємо, що використання аналітичного, компаративно-історичного та інших методів наукового дослідження з метою опрацювання визначеної проблематики в конкретну історичну епоху створило умови для подальшого вивчення процесів українського національного державотворення як комплексного соціально-юридичного явища, яке циклічно розвивалося в загальному контексті людської цивілізації.

Авторські висновки щодо циклічності націо- та державотворення упродовж всього часу існування України обґрунтовуються результатами історико-правового аналізу окремих епох, де відзначається занепад інтересу до формування незалежної української держави. Особливо загрозливих впливів така ситуація набула після смерті в 1657 році Богдана Хмельницького. Цей історичний період в українській історіографії називають «Руїною». Відхід від державотворчих процесів тривав понад тридцять років, а саме з 1657 до 1687 рр., і закінчився з приходом до влади гетьмана Івана Мазепи. Водночас серед науковців немає порозуміння щодо часових рамок занепаду української національної ідеї та національного державотворення саме після 1657 року.

Представники багатьох наукових шкіл намагалися з'ясувати причини згортання національного руху в той історичний період. Основні висновки зводяться до того, що акцент робиться на впливі зовнішніх і внутрішніх чинників, які на той час формували соціально-політичну ситуацію в Україні. В. Кушнір, досліджуючи поточний стан справ того історичного періоду, вказував, що, змальовуючи заходи російського уряду, спрямовані на заміну самобутніх державних структур Гетьманщини загальноімперськими адміністративно-правовими інституціями та повне скасування української державності, українські історики водночас звернули увагу і на інший бік проблеми, а саме участь української суспільної верхівки у справі знищення власної державності [5].

Ми долучаємося до висловленого науковцем судження щодо деструктивних результатів угоди з боку козацької старшини представникам московії та російським царям, що в подальшому призвело до посилення тиску на українське населення з метою знищення проявів національної ідеї чи інших намірів створити незалежну українську державу. Проаналізовані історико-правові матеріали періоду «Руїни» не дають можливості чітко встановити дату, від якої розпочинається діяльність російського царату щодо знищення української державності. Одні науковці, наприклад В. Павелко, визначають ці події 1733 роком [6], тобто перша ліквідація гетьманату при царюванні анни іоанівни, на думку інших (Д. Багалей) [7, с. 402], такою датою слід вважати остаточне скасування у 1764 році гетьманату. До аналогічних висновків дійшов Д. Міллер (визначає цей період 80-ми роками XVIII ст.) [8, с. 188].

Приєднання України до складу російської імперії не відбулося в один момент. Ця процедура, як і будь-який історичний процес, зайняла певний період, якому передували системні і поступальні дії російського царату, що підтримувалися внутрішніми колаборантами з числа гетьманської старшини та представників інших прошарків українського населення. Проте, на думку науковців, є конкретні етапи, які підтверджують плазуючу російську експансію, а саме: скасування козацького самоуправління, полкового устрою, правління Гетьмана, створення двох малоросійських колегій, запровадження губернського адміністративно-територіального устрою, введення в державних структурах правил і вимог на кшталт загальноімперських адміністративно-правових установ, запровадження царицею катериною II в 1783 році кріпосного права, проведено зміни в системі виборного православної духовенства і урядових чиновників тощо. За таких умов відбулося зниження освітнього і культурного рівнів населення, що призвело до поступового згасання національно-патріотичних настроїв та послаблення темпів боротьби за створення незалежної української держави.

З огляду на усталену думку науковців (істориків і правників), працею, де найповніше і найґрунтовніше проаналізовано проблеми вітчизняного державного будівництва XVII–XVIII ст., є монографія О. Терлецького «Історія Української держави» (оприлюднена у Львові в 1924 році). Аксіологічне значення згаданого наукового доробку для висновків нашої статті полягає у тому, що зроблені науковцем узагальнення може слугувати як дорадче джерело, в якому викладено суб'єктивне бачення О. Терлецьким подій козацької доби. Водночас, будучи певною мірою віддаленими від наукового аналізу історичних подій, викладені у даній праці відомості можуть позиціонуватися як довідковий матеріал, оскільки досить тісно співпадають з теоретико-правовими й історичними узагальненнями, висловленими Д.І. Донцовим, М.С. Грушевським, І. Крип'якевичем, Д. Дорошенком, В. Липинським та іншими.

Так, О. Терлецький, визначаючи причини занепаду українського національного державотворення в період «Руїни», вказує, що «зв'язання гетьманської України з росією – віддалило Україну

ще більше від Європи. Про економічну самовистарчальність, яка була засадою державної політики в Європі, не могло бути й мови в гетьманській Україні так само, як у Польщі чи Росії [9, с. 112].

За таких умов, певною мірою погоджуючись з висновками О. Терлецького, можна зробити висновок про те, що для визначення вихідних положень для легітимізації дій з розбудови української державності особливого значення набула Конституція Пилипа Орлика, тобто документ, в якому формалізовано процеси організації та становлення української державності.

А.В. Смолій в оцінках суспільно-міжнародного значення державотворчих процесів доби Козаччини вирізняє Конституцію П. Орлика, зазначаючи, що «Серед пам'яток української політико-правової думки раннього нового часу існує одна, яка вже протягом не одного століття привертає до себе увагу найрізноманітніших представницьких груп суспільного загалу» [10, с. 7].

Співзвучні висновки щодо державотворчого значення Конституції П. Орлика зустрічаємо в дослідженнях О.В. Ставицької: «Конституція визначала права та обов'язки всіх суспільних станів України й захищала інтереси рядового козацтва, міщан і посполитих, тобто селянства» [11, с. 125].

На думку В.О. Шевчука, особливою рисою Конституції П. Орлика було піклування про захист «простого люду», тобто непривілейованих верств населення, що наділяє цей документ гуманістичним спрямуванням [12, с. 198].

Фактично, історичні та архівні документи свідчать про те, що царський уряд не припиняв політику знеособлення українського народу як нації, постійно нарощував тиск щодо поширення антиукраїнських і антинаціональних поглядів, спрямованих на знищення української національної ідеї. Проте, події в Україні (скасування кріпацтва, земська, судова, міська, військова та ін.) наприкінці XIX ст. дещо послабили впевненість представників російських кіл і українських колаборантів у тотальному сприйнятті українським народом ідей про превалювання всього російського над українським, визнання росіян «старшим братом» тощо. За таких обставин вони намагалися у різні способи адаптуватися до нової ситуації, підриваючи зсередини націотворчі громадські організації і товариства. Водночас прогресивні державотворчі процеси розгорталися з новим піднесенням, зростала національна активність інтелігенції.

В.М. Шевченко, аналізуючи історико-правові наслідки реформ 1860–1890-х рр. для українського національного державотворення, зазначає: «Найважливішим їх завданням стало створення відповідних передумов для зміцнення зовнішніх і внутрішніх позицій російської монархії [13, с. 120].

Невпевненість представників царської влади душе швидко була використана для зміцнення націотворчого руху, представники української інтелігенції та молодь поступово змінювали тактику прихованого протистояння загарбницьким діям: вони вже не відмовилися від тактики «м'якого» невдоволення і перейшли до організованих дій, створюючи структури політичного спрямування, з метою об'єднати український народ для організації і проведення заходів відкритої непокори російському гнобленню, у тому числі із застосуванням зброї. У перших рядах цих процесів стала українська прогресивна інтелігенція, яка разом із завданнями національного розвитку, поклала вимоги щодо встановлення соціальної рівності і справедливості. До цих процесів активно долучалися національно свідомі українські науковці, які, не відступаючи перед небезпеками бути підданими царським репресіям, вишукували напівлегальні інструменти для підтримання і поширення української національної ідеї та визвольної боротьби за українську незалежність.

К. Костів в наукових дослідженнях зазначеного історичного періоду зазначає: «Період часу від другої половини XVIII ст. до першої половини XIX ст. позначився в Україні присмерком політично-правової думки й занепадом громадсько-економічного життя. російська імперія підкорила собі не тільки Україну, але також поважні простори всіх інших слов'янських і неслов'янських народів, та пильно дбала, щоб українці вже ніколи не вернулися до самостійного життя» [14, с. 11].

Отже, оцінюючи історичне значення періоду гетьманщини і тогочасних історико-правових документів доби «Руїни», висловлюємося про те, що цей історичний етап позиціонується як граничний етап в історії України, після якого відбувається циклічне українське державотворення як результат об'єктивних соціально-політичних, економічних та міжнародних подій. У цьому зв'язку можна зробити висновок про завершення політико-нормативного підґрунтя для визначення подальших дій на напрямках формування і розвитку ідей про самостійну українську державність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кривецький І. Українська історіографія на переломі. Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. 134-135. 1924. С. 161–184.
2. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 7-8.
3. Костомаров М.І. Риси народної південно-руської історії. Історичні твори. Автобіографія. Київ, 1989. 734 с.
4. Потульницький В.А. Історія української політології. Київ, 1992. 220 с.
5. Кушнір В. 150 літ від скасування Гетьманщини. Знищення останньої державної самостійності України. Діло, 1914. № 81.
6. Павелко В. Кінець старої малоросії (1733–1786 рр. в історії Лівобережної України) Київська старовина, 1905. № 11-12. С. 343–349.
7. Багалеї Д. Генеральний опис малоросії. Київська старовина, 1883. № 10.
8. Міллер Д. Нариси з історії і юридичного блага старої малоросії. Київська старовина, 1897. № 9.
9. Терлецький О. Історія Української держави. Львів, 1924. 252 с.
10. Смолій А.В. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Львів: Світ, 2011. 440 с.
11. Ставицька О.В. Орлик Пилип (11.10.1672 р. – 24.05.1742 р.). Державні політичні та громадські діячі України: Політичні портрети. Київ: Ін Юре, 2002. 125 с.
12. Шевчук В.О. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. 389 с.
13. Шевченко В.М. Реформи 1860-1890х рр. у російській імперії: сучасне трактування. Український історичний журнал, 2013. № 5. С. 117–123.
14. Костів К. Книга буття українського народу. Впливи Святого писма й народоправних ідей Запорізької Січі та Західньої Європи на зміст «Книги буття українського народу». Торонто, 1980. 190 с.